

UDK: 930.1 (497.1) "19/20"
Izvorni naučni rad

CJENOVNIK SJEĆANJA: ISTORIJSKI REVIZIONIZAM U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI

Srđa Pavlović
Univerzitet Alberta, Edmonton, Kanada

Apstrakt: Ovaj rad se bavi analizom problematičnog odnosa između koncepata kolektivnog i individualnog sjećanja s jedne strane, i stručne discipline istorije koja se izučava na univerzitetima s druge. Oslanjajući se na teorijske postulate i metodološke alatke istorije, sociologije, antropologije i kulturnih studija, kao i poddiscipline kakva je mnemoistorija, autor definiše proces konstrukcije kolektivnog sjećanja i analizira kategorije prisustva i odsustva u okviru zvanične istorijske naracije. Autor nadalje problematizuje koncepte "istine" i "sjećanja" i smatra ih veoma nestabilnim i destabilizirajućim. Polazna osnova autora je shvatanje da se prošlost uvijek iskazuje u okvirima naracije i da se, stoga, radi o reprezentaciji i konstrukciji. Iz tih razloga naše shvatanje prošlosti ima strateške, političke i etičke konsekvence u sadašnjosti.

Ključne riječi: kolektivno sjećanje, kolektivni zaborav, konstrukcija istorijske naracije, mnemoistorija, istina, istorijski revizionizam, bivša Jugoslavija, nacionalizam, mitologizacija prošlosti, istorijska odsustva i istorijska prisustva.

Abstract: This paper deals with the analysis of problematic relations between the concepts of collective memory, on one side, and the scientific discipline of history which is studied at Universities, on the other. Relying on theoretical postulates and methodological tools of history, sociology, anthropology, and cultural studies, as well as on sub-disciplines such as mnemohistory, the author identifies the process of construction of collective memory and analyses the categories of presence and absence in the frame of official historical narration. Further on, the author deals with the

concepts of “truth” and “remembrance” considering them very unstable and destabilizing. The starting point is the understanding that past is always expressed in the frames of narration and because of that, it is about representation and construction. Due to these reasons our comprehension of the past has strategic, political and ethical consequences in the present.

Key words: Collective memory, collective forgetting, construction of historical narrative, mnemohistory, truth, historical revisionism, the former Yugoslavia, nationalism, mythologizing of the past, historical absence and historical presence.

Jezik jasno pokazuje da sjećanje nije instrument za istraživanje prošlosti, već prostor koji ta prošlost naseljava. To je medijum prošlih iskustava, kao što je tlo medijum u kojem počivaju mrtvi gradovi.¹

Rad koji slijedi predstavlja pokušaj da se dešifruje unutrašnja dinamika odnosa između sjećanja (pamćenja) i discipline istorije koju izučavamo na katedrama univerziteta i koju nudimo generacijama kroz sistem obrazovanja. Ovo je, istovremeno, pokušaj da se skiciraju modeli konstrukcije društvenog pamćenja i zaborava.

Čini se da je u kontekstu analize konstrukcije, dekonstrukcije i rekonstrukcije kolektivnog i društvenog pamćenja i zaborava gotovo nemoguće izbjeći priču o sjećanju. Tokom posljednjih decenija dvadesetog vijeka ovaj koncept se jasno definisao kao globalna kulturna opsesija, i nema indicija da će se taj trend uskoro mijenjati.² Pitanje istorijskog sjećanja je igralo centralnu ulogu u razvoju politike identiteta, a imalo je značajan uticaj i na započinjanje i razbuktavanje etničkih sukoba i građanskih ratova širom svijeta. U akademskim krugovima je izučavanje sjećanja (pamćenja) zaokupilo mnoge discipline, a pogotovo istoriju, sociologiju, antropologiju i kulturne studije.

¹ Walter Benjamin, *One way Street and Othert Stories*, preveli na engleski Edmund Jephcott i Kingsley Shorter, (London: NLB, 1970), str. 314. Ukoliko nije drugačije naznačeno, svi prevodi s engleskog jezika su autorovi.

² Andreas Huyssen, Present, Past: Media, Politics, Amnesia. u: *Public Culture*, br. 12, 2000, 26.

Na veoma opštem nivou, sjećanje (pamćenje) je termin koji se koristi da bi se opisao proces ili sposobnost da se događanje ili utisak iz prošlosti sačuvaju i/ili ispričaju nakon određenog vremena. Kolektivno sjećanje – ili jedan od mnogih sinonima kao što su društveno ili kulturno sjećanje – odnosi se na relativno uniformno shvaćanje prošlosti od strane članova određene grupe. Ovo sjećanje određuje prirodu naracije koju ta grupa kazuje o sebi i svojim članovima. Takva priča, između ostalog, ima za cilj da poveže prošlost, sadašnjost i budućnost u jednu pojednostavljenu naraciju. Ovo povezivanje čini prošlost – ili vrlo selektivnu sliku o prošlosti – živom i prisutnom u sadašnjosti. To, naravno, ne mora da bude tačna verzija prošlih dešavanja, a često se i ne može verifikovati. U nekim slučajevima to može da vodi ka potpunom nipodaštavanju osnovnog postulata na kojem počiva linearna percepcija vremena – progresna. U zavisnosti od referentnosti i upotrebne vrijednosti specifične verzije prošlosti, ovo kolabiranje vremenskog faktora koji razdvaja prošlost, sadašnjost i budućnost može da vodi onome što je Walter Benjamin nazivao apsolutnim vremenom. Jedino je u apsolutnom vremenu moguće da sjećanje na događaj iz davne prošlosti ima direktan uticaj ne samo na identitet grupe koja se tog događaja sjeća nego i na mnoge odluke koje članovi grupe svakodnevno donose. Avishai Margalit je u pravu kada sjećanje definiše kao “znanje iz prošlosti, koje nije obavezno i znanje o prošlosti.”³

Pitanje je šta, u suštini, podrazumijeva napor usmjeren ka dekonstrukciji i rekonstrukciji sjećanja, odnosno, osporavanju prošlosti ili određenih dešavanja iz prošlih dana. Ovo pitanje otkriva određena istorijska i politička pređubjeđenja o odnosu između sadašnjosti i prošlosti. Istovremeno, diskurs o sjećanju, odnosno pamćenju postao je centralna tačka u analizi pomenutog odnosa. Platforma ideje o osporavanju prošlosti je, u bukvalnom smislu, očigledna i jasna: radi se o neslaganju (nadmjetanju?) o tome šta je istina o prošlim dešavanjima. Ako se, kao što je to često slučaj, osporava slijed događaja, onda novi odgovori od strane grupa koje su ranije bile marginalizovane (izolovane?) mogu da dovedu u pitanje dominantne ili privilegovane naracije. Ti novi odgovori ne moraju obavezno biti proizvod novih izvora, već mogu da predstavljaju manifestaciju nove i drugačije, odnosno alternativne interpretacije prošlosti. Osporavati prošlost takođe znači postavljati pitanja o sadašnjosti i o tome kako prošlost utiče na dinamiku i suštinu naše svakodnevice. Sve naprijed pomenuto predstavlja veoma specifičan način razmišljanja o istoriji.⁴ Naše shvaćanje

³ Avishai Margalit, *The Ethics of Memory*. Cambridge, MA.: Harvard University Press, 2003, 14.

⁴ O temi raznorodnih percepcija istorije vidi: Stephan Feuchtwang, *Loss: Transmissions, Recognitions, Authorisations*. u: S. Radstone i K. Hodgkin (ur.), *Regimes of Memory*. Lon-

prošlosti ima strateške, političke, i etičke konsekvence u sadašnjosti. Ideje o restituciji, reparaciji ili nekom drugom obliku formalne kompenzacije, koje u sebi sadrže elemente postizanja finansijskog i političkog sporazuma kojim se rješavaju slučajevi učinjene nepravde, kao i spremnost da se saslušaju i prihvate kao legitimne priče koje su do tada bile skrivene, baziraju se na osjećanju da je sadašnjost obavezna da u obzir uzme prošla dešavanja kako bi se od tih dešavanja iskoračilo naprijed. Osnovna funkcija napora ka ostvarivanju prava na reparaciju iz vremena komunističke vlasti u srednjoj i istočnoj Evropi (konfiskovanog vlasništva; odštete itd.) bila je da se stvori i definiše specifičan okvir za sjećanje i da se time potvrdi identitet grupe.⁵

Etika sjećanja ima nekoliko tokova. Postoji značajna veza između političke legitimnosti i sjećanja. Političke odluke se, na kraju krajeva, legitimišu na domaćem terenu, ali i za konzumente u inostranstvu, tako što se u pomoć pozivaju kolektivno ili nacionalno sjećanje.⁶ Specifična viđenja prošlosti takođe su od centralnog značaja za delegitimizaciju bivših sistema vladavine i režima na vlasti.⁷ Ovo se postiže tako što se predano radi na otkrivanju i javnom pokazivanju pogrešaka koje su ti sistemi i režimi učinili. Vrlo često se radi o otkrivanju zločina, otkopavanju kolektivnih grobnica, i publikovanju slične faktografije nasilja iz prošlosti. Gotovo kao po pravilu bivši sistemi vladavine i režimi brišu se iz udžbenika istorije, ili se njihova uloga drastično reducira. Istovremeno, pomenuta specifična viđenja prošlosti nužna su za legitimisanje alternative onome što se dekonstruiše i smjenjuje. Novi politički modeli i diskursi, kao i novi sistemi vladavine i novi režimi, legitimišu se samim činom delegitimacije svojih prethodnika, odnosno činjenicom da su došli u poziciju iz koje to mogu učiniti. Nadalje, etika sjećanja može da se odnosi na etički impuls za komemoracijom žrtava – uglavnom onih koji su ubijeni u ratu. Ovo se obično radi kako bi se manifestovala želja za pomirenjem, iako postoje situacije u kojima pomirenje nije krajnji cilj. Komemoracija može, po liniji frojdotske podjele na ‘žaljenje’ i ‘me-

don: Routledge, 2003.

⁵ Christopher Kurtz, *Justice in Reparations: The Cost of Memory and the Value of Talk*. u: *Philosophy & Public Affairs*, br. 32, 2004, 283.

⁶ Jan-Werner Muller (ur.), *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 26. Takođe vidi: Joshua Foa Dienstag, *The Pozsgay Affair: Historical Memory and Political Legitimacy*. u: *History & Memory*, br. 8, 1996, 51-65.

⁷ Važno je napomenuti da termin ‘režim,’ koji se koristi u ovom radu, označava samo i isključivo strukturu koja se nalazi na vlasti (vladu) u određenom istorijskom trenutku. U sklopu ovog rada upotreba termina ‘režim’ sa sobom ne nosi negativne konotacije političkog radikalizma, niti služi da bi se implicitno delegitimizovala bilo koja struktura na vlasti.

lanholiju', imati formu melanholije, u kojoj dominiraju bol za izgubljenim i ljutnja. Melanholija čini društvenu psihološku osnovu na kojoj se definiše želja za osvjetom kao formom postizanja pravde i može inicirati nove cikluse nasilja, kao i postepeno nazadovanje i fragmentaciju predašnjih modernih društava.⁸

Ovdje je potrebno reći nešto više o kombinaciji 'žaljenja' i 'melanholije' koji karakterišu komemoraciju kod Južnih Slovena. Komemoracija je na našem prostoru često, ako ne kao po pravilu, bila ankerisana u nacionalnim, odnosno nacionalističkim diskursima. Tako je diskurs 'žrtve nesretnih istorijskih okolnosti' bio prisutan na prostorima nekadašnje SFJ i snažno se manifestovao na mnogo nivoa i na različite načine kod svih naroda koji su bili dio te federacije.⁹ Naracija o Kosovu kao kolijevci srpske civilizacije i najskupljoj srpskoj riječi, kao i naracija o Kosovu kao sve-toj albanskoj zemlji koja je njihova prapostojbina predstavljaju interesantne primjere kroz koje se može analizirati ova problematika.¹⁰ Ovaj diskurs je neodvojivo vezan za mitove o istorijskom kontinuitetu prisustva na određenoj teritoriji.¹¹ Od mitologije o hrvatskoj hiljadugodišnjoj evropskoj kulturi, preko one o bogumilskoj Bosni, pa

⁸ Larry Ray, *Mourning, Melancholia and Violence*. u: Duncan Bell (ur.), *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship Between Past and Present*, London: Pelgrave Macmillan, 2006. Takođe vidi: Sabrina P. Ramet, *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Making of the Great Transformation*, London: Duke University Press, 1991, kao i Misha Glenny, *The Balkans, 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*, London: Granta Books, 1999.

⁹ Vidi: Matjaz Klemenčič, *Ustanovitev Slovenske Države – Davna Želja vseh Slovencev?* u: zborniku *Mitsko in Stereotipno v Slovenskem Pogledu na Zgodovino*, Ljubljana, 2006. Takođe vidi: Ivo Goldstein, *Granica na Drini – značenje i razvoj mitologema*. u: *Historijski mitovi na Balkanu*. Zbornik radova (gl. ur. Husnija Kamberović) Sarajevo: Insitut za istoriju, 2003, kao i Branko Paunov (ur.), *Istorija na Makedonskiot Narod*, tom 1, Skopje, 2000.

¹⁰ O mitologizaciji Kosova vidi: Milica Grković, *Spisi o Kosovu*. Beograd: Prosveta/SKZ, 1993; Wayne S. Vucinich i Thomas A. Emmert (ur.), *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*. Minneapolis, Minn.: University of Minnesota, 1991; Thomas A. Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo 1389*. Boulder, CO.: East European Monographs, 1990. Za analizu Kosova kao srpskog etnonacionalističkog mita vidi: Ivan Čolović, *Bordel ratnika: folklor, politika i rat*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1994.

¹¹ Kao odlične primjere tekstova koji čine dio nacionalističke mitologije o temi antičkog porijekla srpskog naroda vidi: Olga Luković-Pjanović, *Serbs: the Most Ancient People*. Indianapolis, IN.: Glas Srba, 1988. Prevod pod naslovom *Srbi...narod najstariji*. Beograd: Dosije, 1990. Ponovljena izdanja 1993, 1994 i 2003, kao i Draško Ščekić, *Sorabi: Istoriopis*. Beograd i Podgorica: Sfairis/Timor, 1994. O nacionalističkoj apropijaciji Muslimana Bosne i Hercegovine vidi: Čedomil Mitrinović, *Naši Muslimani*. Beograd: 1926, kao i Stjepan Radić, *Živo Hrvatsko Pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb: 1908. O mitologizaciji porijekla Bošnjaka

do mitologije o Srbima kao najstarijem narodu, nacionalne istorijske naracije obrazovale su generacije na mitskim predstavama.¹² Konačno, etika sjećanja može da se odnosi i na vjerovanje pojedinaca i grupa u obavezu da ne zaborave nepravde koje su njima učinjene u prošlosti. Darko Gavrilović je ispravno primijetio: “Iznošenje mitskih predstava u školskim udžbenicima u stvari nikada i nije prestalo.”¹³

Napor ka osporavanju prošlosti se vrlo često ne fokusira na različite interpretacije onoga što se dogodilo, nego se bavi pitanjem ko u sadašnjosti (ili šta, u institucionalnom smislu) ima pravo da govori u ime prošlosti i interpretira prošlost. Želja da se otključa značenje u sadašnjem trenutku vodi, dakle, ka konfliktu oko reprezentacije, odnosno prava na reprezentaciju: gdje se treba postaviti neki spomenik ili obilježje; koje artefakte treba uvrstiti u muzejske zbirke, čiji stavovi treba da budu prezentirani u televizijskim intervjuima. U ovim okvirima nadmetanje se odvija oko toga kako će se istina predstaviti, a ne oko toga šta se, u stvari, dogodilo u prošlosti. U svim debatama o odnosu između sjećanja i istorije postoji jedna tema koja je konstantno prisutna: iako se radi o različitim konceptima, istorija i sjećanje su gotovo isključivo i uvijek fokusirani na sadašnjost i njihova svrha jeste, između ostalog, i definisanje, promocija, i održavanje specifičnih značenjskih, kognitivnih i društvenih okvira. Stoga su česta podsjećanja da je sjećanje živo, aktivno i sveprisutno, pa se na njemu treba bazirati naš napor da se sazna “šta se zaista dogodilo.”

Ovo sveopšte okretanje sjećanju kao sigurnoj alatki za dešifrovanje prošlih dešavanja je ipak problematično. Valja se podsjetiti da su termini “sjećanje” (pam-

vidi: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: 1997, kao i Enver Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva*. Sarajevo: 1995.

¹² Antropolog Marko Živković je napisao zanimljivu analizu ove problematike u svojoj knjizi pod naslovom *Serbian Dreambook: National Imaginary and the End of Yugoslavia* koja će se pojaviti u štampi 2011. godine u izdanju Northwestern University Press. Zahvalan sam profesoru Živkoviću za dozvolu da konsultujem njegov rukopis tokom priprema ovog rada. Kritička evaluacija argumenata koje su prezentirali Luković-Pjanović i Šćekić (vidi fusnotu br. 11), kao i šira analiza mitologizacije istorijske naracije se može naći u: Radivoj Radić, Velesova Knjiga: Uzbudljiva priča o jednom falsifikatu. *Kultura Polisa*, br. 67, Novi Sad: 2007. Takođe vidi: Radivoj Radić, *Srbi pre Adama i posle njega: Istorija jedne zloupotrebe – Slovo protiv “novoromantičara”*. Beograd: Stubovi kulture, 2005.

¹³ Darko Gavrilović, *Mitovi Nacionalizma: Začarani Krug Sukoba*. Novi Sad - Sremska Kamenica: Centar za Istoriju, Demokratiju i Pomirenje, Fakultet za Evropske Pravno - Političke Studije, 2009, 7. Takođe vidi: Ljubodrag Dimić, “Rat i istoriografija”, kao i Natalija Jovanović, “Mitovi i stereotipi u gimnazijskim udžbenicima srpskog društva 19. veka,” u: *The Shared History: The Second World War and National Question in ex-Yugoslavia*. Zbornik radova (ur. Darko Gavrilović), Novi Sad: 2008.

ćenje) i “istina” istovremeno veoma nestabilni i destabilizirajući. Ako privilegujemo sjećanje kao tačku iz koje se kreće u proces nalaženja istine (kojom se, potom, može ili želi osporiti validnost zvaničnih verzija prošlosti), to moramo da uradimo na premisi da postoje direktna veza i odnos između iskustva i načina na koji je to iskustvo zapamćeno. U ovom modelu, osoba koja pamti je sposobna da zna i kaže istinu o događaju zato što je on/ona bila tamo u vrijeme kada se događaj odvijao. Iskustvo je garancija sigurnosti zapamćenog. Ipak, za istoriju, kao i za druge discipline koje su prošle revolucionarne metamorfoze u proteklih nekoliko decenija, ovaj model nije zadovoljavajući. Mjera u kojoj se možemo osloniti na sjećanje/pamćenje i iskustvo kao tačne opise prošlosti sve se češće i sve snažnije dovodi u pitanje. Osim toga, i stabilnost samog koncepta istorijske istine često se dovodi u pitanje. Prošlost je iskazana u okvirima naracije, pa se stoga uvijek radi o reprezentaciji i konstrukciji.¹⁴ Odnos između sjećanja (pamćenja) i istorije je kompleksan i predstavlja zasebnu temu kojom se ovaj rad neće baviti. Ipak, vrijedno je pomenuti postojanje suprotstavljenih stavova o ovom pitanju. Tako Jacques LeGoff kritikuje preuveličavanje značaja sjećanja i kaže, na žalost, da “savremeni naivni trendovi naizgled potpuno poistovjećuju istoriju i sjećanje tvrdeći da je sjećanje, na određeni način, sirovi materijal za istoriju [...] i živi izvor sa kojeg istoričari crpe saznanja.” Pierre Nora takođe insistira na jasnoj demarkaciji između sjećanja i istorije.¹⁵ S druge strane, Raphael Samuel smatra da je granica koja se povlači između sjećanja i istorije potpuno vještačka, i podsjeća na sličnosti između ova dva koncepta tvrdeći da “istorija uključuje seriju brisanja, dodataka i kolaža/kompozicija koji su veoma slični onome što Frojd naziva *sjećanja na platnu*.”¹⁶ U svojoj knjizi *Istorija u praksi*, Ludmila Jordanova kaže da je “na individualnom nivou, za istoričare i za one koji su predmet njihovog izučavanja, vrijeme uokvireno sjećanjem ... na kraju krajeva, praktikovanje istorije jeste visoko specijalizovana forma komemoracije.”¹⁷

Imajući u vidu širinu i obim onoga što se naziva društveni život i činjenicu da iz praktičnih razloga relativno ograničen prostor može biti dodijeljen sjećanju na stvari iz prošlosti, postavlja se logično pitanje u kojoj mjeri je korisno govoriti o “zaborav-

¹⁴ Za detaljniju diskusiju ove problematike vidi: Hayden White, *Tropics of Discourse*. New York: John Hopkins University Press, 1978, kao i Keith Jenkins, *Re-Thinking History*, London, Routledge, 1991.

¹⁵ Jacques LeGoff, *History and Memory*. preveli na engleski Steven Rendall i Elizabeth Claman, New York: Columbia University Press, 1992, xi – xii. Takođe vidi: Pierr Nora, *Memory and Counter-Memory*. u: *Representations*, br. 26, proljeće 1989.

¹⁶ Raphael Samuel, *Theatres of Memory*. London: Verso, 1994, x.

¹⁷ Ludmila Jordanova, *History in Practice*. London: Arnold, 2000, 138.

ljanju”? Iako zvuči kao teorijska postavka, ovo pitanje ima naglašen praktični značaj na prostoru nekadašnje Jugoslavije. U okvirima kolapsa komunističke ideologije i nestajanja SFR Jugoslavije kao državnog okvira, primijetan je bio revizionistički napor u svim državama nastalim raspadom SFR Jugoslavije kada su u pitanju bile nacionalne, odnosno takozvane velike istorijske naracije. U odnosu na raniju ideološki definisanu platformu o sličnostima i zajedništvu, relativno brzo i oštro se napravio otklon u knjigama i udžbenicima istorije ka platformi o razlikama i hegemonističkim tendencijama susjeda. Ovaj revizionizam se, takođe, ogleda i u konstrukciji za školske udžbenike novih istorijskih naracija o ratovima koji su pratili raspad SFR Jugoslavije. U zavisnosti u kojoj od država nasljednica žive i pohađaju školu, mlade generacije uče o nedavnoj prošlosti ili kroz prizmu borbe za očuvanje Jugoslavije i otpora golorukog naroda ili kroz vizuru domovinskog rata, marginalne uloge u ratnim operacijama na našem prostoru, ili, pak, kroz patriotski nadahnutu naraciju o ugroženim ljudskim pravima koja su, na kraju, morala naučiti da pucaju kako bi izvojevala sopstvenu slobodu. Postavlja se pitanje u kojoj je mjeri selektivno (instrumentalizovano?) zaboravljanje posljedica radikalnih društvenih, ekonomskih, političkih, vojnih i demografskih promjena tokom posljednjih dvadesetak godina i na koji način se disciplina istorije može oduprijeti (ako je to uopšte moguće?) pritiscima da se konstruišu nove naracije koje dolaze iz sredina izvan akademije?

Oslanjajući se na zaključke do kojih su došli oni koji se bave problematikom sjećanja, može se reći da je društveni zaborav, iznad svega i prije svega, **odustvo** određenih segmenata onoga što zajednica vidi i doživljava kao “realnost prošlosti”. Ovi segmenti su viđeni kao integralni dio te realnosti, pa je zato za mnoge njihovo očuvanje od izuzetne važnosti. Napori da se osigura sjećanje često su predstavljeni kao napori da se spriječi zaboravljanje. Interesantno je zapaziti da je to, u stvari, preventivni napor, zato što se bazira na očekivanju (pretpostavci?) da pod određenim uslovima, može doći do zaboravljanja važnih segmenata koji čine kolektivno iskustvo onoga što se zove realnost prošlosti. Ideja o **društvenom zaboravljanju** kao nečemu što se primijeti i protiv čega se bori, naravno, opstaje zahvaljujući podjeli između onih koji prihvataju odsustvo određenih segmenata kao neminovnost i onih koji se tome protive. Iako svjesni činjenice da je pamćenje socijalna konstrukcija, smatramo da se politički induciranom kolektivnom zaboravu treba opirati.

Prepoznati da nešto nedostaje u kolektivnom sjećanju istovremeno znači pozicionirati se (fizički i mentalno) izvan toga sjećanja. Oni koji uspiju da se ovako pozicioniraju imaju, kao po pravilu, lakši zadatak – identifikovanje segmenata koji nedostaju. Nakon što se ti i takvi segmenti identifikuju, na onima koji žive i rade u konkretnoj zajednici leži odgovornost konstruisanja prihvatljivih alternativa za nekada legitimne interpretacije prošlosti, kojih više nema. Na primjer, za Međunarod-

nu zajednicu je važno da pažljivo procjenjuje način na koji se države nastale raspadom bivše SFRJ odnose prema ratnim dešavanjima i počinjenim zločinima. Međutim, mnogo je važnije šta se dešava unutar tih država i na koji način one djeluju u vezi sa istorizacijom prošlosti. I pored svih napora Međunarodne zajednice i pritiska koji dolaze izvana, reforme obrazovnih sistema ovih država i aktivnosti njihovih kulturnih institucija inicirane iznutra nose konačnu odgovornost za novu strukturu kolektivnog sjećanja. Na primjer, činjenica da su dešavanja na Tjenanmen trgu odlično dokumentovana u zapadnoj Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama nije nikakva garancija da stanovnici Kine nijesu podlegli još jednoj amneziji dizajniranoj od strane njihove državne birokratije. Domaći radikalniji primjer bi bio slučaj Srebrenice i činjenica da i pored relativno obimne i dostupne dokumentacije o tome šta se tamo dogodilo postoje oni koji još uvijek nijesu uvjereni da je tamo zaista počinjen zločin koji, osim individualne dimenzije, ima i svoju političku, ideološku, kao i kulturnu stranu. Po riječima Sonje Biserko i Edine Bećirević, “poricanje se najintenzivnije reflektira u političkom diskursu, medijima, pravnim procesima i obrazovnom sistemu.”¹⁸ Ovo poricanje ima različite forme i nivoe. Rijetki su primjeri decidnog poricanja zločina u Srebrenici, na način kako to praktikuju Srđa Trifković, Smilja Avramov, Kosta Čavoški, Emil Vlajki, Milivoje Ivanišević, ili Darko Trifunović, na primjer.¹⁹ Ovaj zločin se, *de facto*, negira i tako što se u pitanje dovode motivi, namjera, tehnologija zločina, komandna odgovornost i vojna pripadnost počinilaca, kao i to da li su ubijeni bili civili ili pripadnici neke od vojnih jedinica Armije BiH.²⁰ Nadalje, ovaj zločin se implicitno negira i tako što se pokušava s pojedinačnog preći na opšte, i time određivanje prema specifičnom događaju kao što je zločin u Sre-

¹⁸ Sonja Biserko i Edina Bećirević, “Zločin i kazna: proces suočavanja u Srbiji i mogućnost normalizacije Odnosa u Regionu,” *Dani*, br. 642, Sarajevo: 9. oktobar 2009.

¹⁹ Srđa Trifković, *The Sword of the Prophet: History, Theology, Impact on the World*. Regina: Regina Orthodox Press, 2002. Emil Vlajki, “Marš smrti,” *Novi Reporter*, br. 192, decembar, 2006. Milivoje Ivanišević, *Srebrenica, Jul 1995 - u traganju za istinom*. Beograd: Hrišćanska Misao, 2007. Zanimljivo je napomenuti da se tekstovi Milivoja Ivaniševića u kojima ovaj autor negira zločin u Srebrenici često objavljuju na internet stranici srpskog ogranka Neofašisticke organizacije “StormFront”. Darko Trifunović, *Report about Case Srebrenica*. Republika Srpska Government Bureau for Relations with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, September, 2002.

²⁰ Alex Dragnich, “Srebrenica: No Definitive Verdict Yet”. *The South Slav Journal* (89/90): Autumn-Winter 2002, 23-29.

brenici pretočiti u generalizaciju, odnosno priču o potrebi da se osude svi zločini iz ratova 1990-ih godina.²¹

Kada su u pitanju dešavanja tokom 1990-ih, crnogorska situacija je posebno interesantna s pozicije profesionalnog historičara. Crna Gora može biti zahvalan subjekt istraživanja i analize savremene konstrukcije historijske naracije o bližoj i daljoj prošlosti, i toga kako se direktno i indirektno kreiraju historijska odsustva i prisustva. Nadalje, kada je u pitanju rat u bivšoj Jugoslaviji, Crna Gora predstavlja značajan izazov u vezi sa historijskim izvorima i dostupnosti tih izvora. Zvanični diskurs o tangentalnoj umiješanosti Crne Gore u ratna dešavanja ranih 1990-ih još uvijek dominira društvenim prostorom. Ovakav diskurs se, između ostalog, oslanja na proklamovani nedostatak primarnih izvora, odnosno dokumenata i audio-vizuelnog materijala, koji bi jasno pokazali nivo i prirodu učešća Crne Gore u raspadu SFRJ. Ovaj nedostatak izvora prezentira se kao snažan dokaz o marginalnom učešću crnogorske elite u procesu nestajanja Jugoslavije. Tačno je da se zapisnici skupštinskih zasjedanja tokom 1991. i 1992. godine moraju tretirati kao sekundarni izvori, zato što su dostupni jedino kroz kolekciju odabranih tekstova profesionalnog novinara. Prosto rečeno, autorska selekcija materijala za tu knjigu oduzima pomenutim zapisnicima atribut primarnih izvora. Tačno je da se ne zna šta se desilo sa video i audio arhivom TVCG o dešavanjima iz ranih 1990-ih.²² Ipak, ne treba zaboraviti da su 2003. godine uništeni primjerci dnevnog lista *Pobjeda*, koji su se čuvali u gradskoj biblioteci *Radosav Ljumović* u Podgorici. U njima su štampani tekstovi crnogorskih političkih lidera koji su bili dio tada snažne nacionalističke kampanje u prilog ratu. Ne treba zaboraviti ozbiljne indicije da je bivši generalni sekretar Skupštine Republike Crne Gore izdao uputstvo svojim službenicima da iz podruma Skupštine izmjestе ar-

²¹ “Naravno da sam saglasan s tim da treba osuditi zločine iz ratova devedesetih, ali postavljam pitanje predsedniku zbog čega to nije učinjeno 2005. godine, i pitam se da li je Tadić svestan da postavljanje pitanja kolektivne odgovornosti Srbije i Republike Srpske nema za cilj pravdu prema žrtvama, već je naprotiv, uglavnom, deo naknadnih ratnih napora Republike Hrvatske, i Muslimana i Hrvata iz BiH.” Komentara historičara Čedomira Antića prenesen u tekstu Aleksandra Ćirića, “Slučaj Srebrenica: zločinac bez kazne,” *Vreme*, br. 996, Beograd: 4. februar, 2010. U istom broju nedjeljnika *Vreme* u tekstu Filipa Švarma “Čovjek koji je ubio Srebrenicu: Ratko Mladić” navedene su izjave ministra unutrašnjih poslova Srbije, Ivica Dačića i predsjednice Skupštine Srbije, Slavice Đukić-Dejanović, koje se skoro u potpunosti podudaraju sa komentarom Čedomira Antića.

²² Dokumentarni film “Rat za mir” autora Koče Pavlovića, Podgorica: IPG OBALA, 2004, kao i knjiga Veseljka Koprivice *Sve je bilo meta* (Podgorica: Monitor, 2004) predstavljaju rijetka autentična svjedočanstava o opsadi Dubrovnika koja su u određenom stepenu dostupna javnosti u Crnoj Gori.

hivu koja se odnosila na ratni period. Još uvijek se ne zna kakva je sudbina zadesila te dokumente. U međuvremenu, oni koji se bave ovom problematikom oslanjaju se na privatne arhive u Crnoj Gori i u inostranstvu kako bi sklopili sliku dešavanja iz 1990-ih. Ovakvi primjeri nedostupnosti primarnih izvora mogu da izazovu sumnju u postojanje koncentrisanog napora od strane vladajuće elite da se eliminišu istorijski izvori, i time se profesionalni istoričari ostave bez mogućnosti da argumentovano analiziraju prošla dešavanja. Ipak, nadamo se da će dokumenta o ulozi Crne Gore u raspadu SFRJ biti uskoro stavljena na raspolaganje profesionalnim istoričarima. Ovakve situacije se, takođe, mogu interpretirati i kao primjeri kreiranja kolektivnog sjećanja (zaborava?) kroz selektivnu konstrukciju kolektivnog pamćenja i instrumentalizovanog iskustva *realnosti prošlosti*. Zanimljivo je da se uporedo konstruiše alternativna interpretacija prošlosti: idealizovana predstava mediteranske, multi-etničke, tolerantne i multikulturne Crne Gore, koja je, zbog spleta nepovoljnih istorijskih okolnosti, bila žrtva hegemonističke politike velikih susjeda. Istovremeno se nudi nova vizija budućnosti koja se bazira na brisanju teških sjećanja lokalnog i regionalnog karaktera i promociji širih okvira: evro-atlanski integracioni procesi i članstvo u NATO-u. Ovi medijski atraktivno upakovani okviri predstavljani su kao sve-moćni lijek za neprijatna sjećanja o prošlim danima i kao magična pilula koja namah otklanja sve glavobolje iz prošlosti, a građanstvo i političku elitu oslobađa obaveze da se osvrću na ono što je bilo. Ovim se, naravno, manifestuje ozbiljnost problema sa kojima se Crna Gora još uvijek nije suočila, ali i nespремnost (nemoć, nesposobnost?) elita da te probleme riješi na lokalnom i regionalnom nivou. Ovdje se, takođe, radi o mnogo kompleksnijem problemu nego što je to politički motivisano promovisanje zaborava kao vrline. Radi se, naime, o konstrukciji sjećanja i selekciji elemenata koji će činiti novu crnogorsku istorijsku naraciju. Navedeni primjeri služe da ukažu na očiglednu stvar: borba protiv zaborava mora se voditi i na domaćem terenu.

Iako ovdje nije riječ o južnoslovenskom specifikumu, valja podsjetiti na to da ovaj proces ima svoj istorijat, odnosno, da postoje domaći primjeri na osnovu kojih se može (i treba?) mjeriti valjanost savremenih struktuiranja kolektivnog sjećanja. Tako su napori na "obnovi i izgradnji" kao i proces "građenja novog čovjeka" u socijalističkoj Jugoslaviji istovremeno bili napori ka konstrukciji (redefinisanoj?) kolektivnog sjećanja kroz reformu sistema obrazovanja, kontrolisanu izdavačku djelatnost i mnoge aktivnosti na polju kulture i umjetnosti. Sličan proces se nakon Drugog svjetskog rata odvijao u državama kao što su Njemačka, Sovjetski savez, Japan i SAD. Istočna Evropa je u periodu poslije 1989. godine bila preplavljena primjerima kolektivnog zaborava, restruktuiranja kolektivnog sjećanja, a nerijetko i sasvim novih konstrukcija sjećanja. Isto se može reći i za prostor nekadašnje SFRJ.

Bavljenje sprečavanjem kolektivnog zaborava oslanja se na teorijski važan princip: ono što nije poznato javnosti i ono o čemu se javno ne govori neminovno će biti podvrgnuto društvenom zaboravu. Nasuprot pravilima koja regulišu individualno sjećanje – gdje gospodari kompleksna dinamika neizraženih sjećanja – kolektivno pamćenje mora biti dio javnog domena. Osim iskustava koja formiraju individualna sjećanja, postoji potreba za dokumentima, obilježjima, spomenicima i podsjećanjima. Drugim riječima, postoji potreba za stvaranjem (očuvanjem) široke informativne osnove za sjećanje. Ovo znači – kada govorimo o društvenom zaboravu, potrebno je da se više fokusiramo na društvene, političke i kulturne faktore, a manje na psihološke i psihoanalitičke kategorije.²³ **Odustvo** u kolektivnom sjećanju može, naravno, biti motivisano psihološkim faktorima, ali posljedice takvog odsustva utiču na mnogo šire okvire nego što su individualna svijest i savjest. Njemačka može poslužiti kao primjer. Veoma je korisno kada se publikuju rezultati istraživanja psihodinamike ćutanja onih koji su živjeli u doba nacizma. Ipak, rezultati ovakvih istraživanja nude samo jedan od mnoštva komadića znanja koji čine kompleksnu sliku prisustva i odsustva u današnjem kolektivnom sjećanju stanovnika Njemačke.²⁴ Ovo bi moglo poslužiti kao model i metod očuvanja kolektivnog sjećanja na našim prostorima. Lične naracije bola i patnje uzrokovane ratovima za teritorije u bivšoj SFRJ važan su dio kolektivnog sjećanja i njih treba sačuvati i publikovati. Istovremeno, ne smije se zaboraviti da su ove naracije samo i jedino dio mnogo šire priče. Ukoliko se ova individualna sjećanja ne budu tretirala kao mali segmenti kompleksne naracije koja ima svoje važne političke i kulturne elemente, kolektivno iskustvo realnosti prošlosti (nova konstrukcija društvenog sjećanja) imat će mnogo praznina i bit će prepoznatljivo po onome što nedostaje. Odsustva su, čini se, i do sada bila najupečatljiviji elemenat kolektivnog sjećanja na našem prostoru.

Kada govorimo o društvenom zaboravljanju, mi, u stvari, govorimo o **odsustvima** koja su zapažena i očigledna, što implicira da kolektivni zaborav kao i kolektivno pamćenje imaju svoju istoriju. Ono što je u jednom istorijskom trenutku izgledalo kao potpuno prirodan nedostatak pažnje posvećene specifičnim detaljima iz prošlosti, u drugom vremenu postaje veoma značajna činjenica koja je izostavljena iz korpusa kolektivnog pamćenja. Kao što je to slučaj sa konceptom pamćenja, i **odsustvo pamćenja** je socijalna konstrukcija koju uobličavaju jednako snažni moralni i

²³ Za opširan pregled stručnih radova koji se bave analitičkim perspektivama vidi: “La memoire et l’oubli,” u specijalnom broju časopisa *Communications*, br. 49, Pariz: Seuil, 1989.

²⁴ Za detaljniju analizu ove problematike vidi: Anson Rabinbach i Jack Zipes (ur.), *Germans & Jews since the Holocaust: The Changing Situation in West Germany*. New York: Holmes & Meier Publishers, 1986.

ideološki faktori.²⁵ Kada se grupe čije je iskustvo zadugo bilo isključeno iz ukupnog društvenog sjećanja bore protiv “zaboravljanja” tog iskustva, one, u stvari, redefinišu sopstveno iskustvo od onoga koje nije bilo vrijedno da se zapiše i zapamti, do onoga koje to jeste. U crnogorskoj historiografiji, na primjer, nije dovoljno obrađivana problematika političkih lojalnosti u pograničnim krajevima u vremenu redefiniisanja granica i nacionalnog buđenja. Naracije o ulogama koje su u ovim procesima u Crnoj Gori imale etničke i vjerske manjine, kao i analize suprotstavljenih osjećanja lojalnosti predstavljaju tematske okvire, odnosno ‘praznine’ koje treba popuniti. Ovaj napor, naravno, ne predstavlja samo prepoznavanje odsustva, izazov za strukture vlasti u određenom društvu i dekonstrukciju mnogih kulturnih stereotipa, već se radi o jasnom političkom činu.

Postoje brojni radovi multidisciplinarnog karaktera koji nude kritičke procjene različitih modela i načina sjećanja, odnosno pamćenja. Većina ovih radova počinje eksplicitnom izjavom da je cilj čitavog napora da se iznova uspostavi prisustvo određenih segmenata prošlosti koji su bili marginalizovani, ili sasvim zanemareni. Dajući mogućnost da se ranije nepoznanice iznova snažno pojave na javnoj sceni, oni predstavljaju istovremeno i prepoznavanje odsustva i model koji koriguje raniju grešku, pa to odsustvo uspostavlja kao integralni dio savremenog društvenog pamćenja. Ovim se, naravno, ne konstruiše kompletan idealni model. Potrebno je imati na umu da ono što mi u ovom trenutku smatramo da je vrijedno pamćenja ili spašavanja od zaborava samo je i jedino naša subjektivna projekcija istorijskog sjećanja. To nije i ne može se uzeti kao apsolutni standard.

Tvrđnja da su “odsustva” u korpusu kolektivnog sjećanja jasan dokaz potpunog društvenog zaborava istovremeno je veoma značajna i problematična. Postoje situacije kada je takva tvrdnja analitički kontraproduktivna, jer naš fokus na “dokazivanje zaborava” često može zamagliti, odnosno marginalizovati važan element: dinamiku isključivanja, koja je, kao po pravilu, cilj ovakvih istraživanja. Možda bi bilo funkcionalnije i ispravnije koristiti termin *praznina sjećanja*, jer se često ne radi o potpunom zaboravu, nego o modalitetima marginalizacije specifičnih sjećanja do nivoa da se ona ne zaboravljaju, ali se o njima ne govori javno.

Ono što je ovdje u pitanju nije sitničarenje oko terminoloških odrednica i jasnoće. Radi se o prepoznavanju različitih zahtjeva koje analiza odsustva nameće.

Dokumentovanje odsustva u kolektivnom sjećanju znatno se razlikuje od utvrđivanja i analize procesa i tehnologije eliminacije određenih sjećanja. Dokumentovanje je, naravno, važno za što bolje razumijevanje sadašnjosti i budućnosti: nedo-

²⁵ Vidi komparativnu analizu ovih pitanja u: Judith Miller, *One, by One, by One: Facing the Holocaust*. New York: Simon & Schuster, 1990.

statak osnovnih resursa za sjećanje (pamćenje) određenih aspekata prošlosti znatno umanjuje, ako ne i sasvim onemogućava kolektivno pamćenje. U ovom smislu, saznati šta je izostavljeno iz dokumenata i arhiva može dati veoma važne rezultate. Kao dobar primjer može poslužiti donekle problematičan proces dokumentovanja ratnih sukoba i njihovih posljedica na prostoru nekadašnje SFRJ krajem 1990-ih godina.

Utvrđiti *razloge* za odsustva i analizirati *modele* eliminacije dvije su različite stvari. U nekim slučajevima dokumentacija može biti sasvim jasna i decidna. Ovo važi u slučajevima političkih režima koji određeni događaj (događaje) ili ljude proglašavaju nepostojećim i potrudite se da uklone sve tragove njihovog postojanja i sjećanja na njih.²⁶

Do sada smo koristili termin *odsustvo* u njegovom osnovnom značenju: da nešto nedostaje. U relativno ograničenom broju slučajeva sasvim je opravdano koristiti ovaj termin u njegovom osnovnom značenju. Udžbenici istorije i knjige koje su se objavljivale o istorijskim temama u Sovjetskom Savezu bile su "ispunjene" odsustvima.²⁷ Takođe je bilo primijetno odsustvo tematike Holokosta u udžbenicima istorije i istorijskim monografijama pisanim i objavljivanim na Zapadu.²⁸ No, čak i u ovim slučajevima ideja da nešto nedostaje funkcionira naspram slijedeće pozadine: nešto drugo je veoma prisutno. Izuzetno su rijetki slučajevi potpunog vakuuma u arhivskim materijalima, pa se ovakva pretpostavka potpunog i apsolutnog odsustva ne koristi u procesu promišljanja društvenog zaborava. Valja, ipak, napomenuti da nas istorija uči tome da diktature i drugi represivni režimi imaju veoma veliko poštovanje prema sjećanju (pamćenju). Nivo tog poštovanja je u direktnom odnosu obrnutog reciprociteta s brojem i kompleksnošću metoda koje ovi režimi koriste kako bi uništili sve ono što ne odgovara zvaničnoj naraciji koju kreiraju. Što je veći napor da se unište izvori i da se marginalizuju alternativne naracije, to je poštovanje prema sjećanju prisutnije.

Udžbenici istorije i knjige koje se bave tematikom crnogorske istorije mogu poslužiti kao dobra ilustracija. Najveći broj udžbenika i knjiga o istoriji Crne Gore pisanih u posljednjih stotinjak godina jasno pokazuju oboje: *prisustva* i *odsustva*. Do

²⁶ Vidi Jonathan Mirsky, "The Party's Secrets," *The New York Review*, 25. mart 1993, 57-64.

²⁷ Interesantna i informativna analiza procesa "otkrivanja" ovih odustava u sovjetskoj istoriografiji može se naći u: R.W. Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1989.

²⁸ U ovom pogledu su interesantne studije Lucy S. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981, kao i Gerd Korman, "Silence in the American Textbooks," *Yad Vashem Studies* VII (1970), 183-203.

perioda poslije Drugog svjetskog rata skoro sve knjige individualnih autora i gotovo svi udžbenici istorije za škole u Crnoj Gori su kulturne odlike, tradiciju i društvene odnose, kao i identitetsku problematiku ovog prostora analizirale kroz diskurse predmoderne i plemenske strukture, kao i crnogorskog srpstva. No, i tadašnji režim je pokazivao zdravu dozu poštovanja prema sjećanju i veoma istančan politički instinkt kada su u pitanju prisustva i odsustva. Tako je 17. jula 1861. godine knjaz Nikola Petrović podigao spomenik grupi Vasojevića i Cetinjana koji su, nakon naivno zamišljenog vojnog angažmana u Srbiji, bili internirani od strane tamošnjih vlasti. Ovo je bio prvi spomenik koji je podignut u Crnoj Gori, i oni kojima je bio namijenjen nazvani su junacima. Jednu deceniju kasnije knjaz je ustvrdio da je to “spomenik izdajstvu Srbije,” da bi 1896 godine, uoči posjete kralja Aleksandra Obrenovića Cetinju, crnogorski vladar naredio da se taj spomenik sruši.²⁹

Istoriografija i udžbenici u socijalističkoj Jugoslaviji naglašavali su prisustvo ideološkog elementa i novih konstrukcija koje su nametane kako bi se naizgled riješila kompleksna pitanja identiteta i odnosa među zajednicama na prostoru Crne Gore. U oba slučaja istoriografija prije i nakon 1945. godine je snažno, i s pozicija vlasti, naglašavala veoma specifična *prisustva*. S druge strane, naracije žrtvi raznih vojski i velikodržavnih projekata, kao i čitav korpus koji se odnosi na suverenističku ideju u Crnoj Gori činili su ono što bi se moglo nazvati veoma očiglednim *odsustvom*. U zavisnosti od perioda u kojem se praktikovalo, “zaboravljanja” ove istorijske naracije bivala su racionalizovana raznoraznim konstrukcijama vezanim za crnogorsko srpstvo: od teze da je toponim prihvaćen kao etničko i nacionalno ime, pa do toga da su crnogorsku naciju izmislili komunisti. Izvan okvira identitetskih tema pojedini događaji koji se nijesu uvijek mogli iskoristiti za političku promociju bivali su ili sasvim isključeni iz zvanične istoriografije, ili su svodeni na fusnotu u nekom od radova. Poznati *Vraneški slučaj* iz perioda između dva svjetska rata, kao i brojne priče o takozvanim ‘pasijim grobljima’ dobri su primjeri ove marginalizacije. S druge strane, iako je crnogorsko iskustvo Informbiroa bilo tabu tema sve do 1990 godine i pojavljivanja knjige Rifata Rastodera i Branislava Kovačevića *Crvena Mrlja*, tadašnje veoma snažno promovisano oživljavanje ovog značajnog *odsustva* je, čini se, bilo ideološki motivisano. Politički inducirane alternativne interpretacije istorijske naracije u Crnoj Gori tada su zahtijevale da se napravi otklon od “starog” režima i poražene ideologije, pa su dotadašnja odsustva postala centralne teme istoriografije, beletristike i novinarstva.

²⁹ Šerbo Rastoder, “Crnogorci is: ulični obračun sa istorijom,” u: Šerbo Rastoder, *Janusovo Lice Istorije: Odabrani Članci i Rasprave*. Podgorica: Vijesti, 2000, 280.

Životni put jednog od vođa Božićne pobune Krsta Popovića interesantan je primjer *prisustva* i *odsustva*. Naime, u zavisnosti od vremenskog perioda i od toga koja je državna formacija bivstvovala na našem prostoru, kao i od karakteristika ideološkog profila vladajućih režima, istorijska naracija o Krstu Popoviću je ili bivala uključena u zvanično sjećanje ili bivala djelimično “zaboravljena.” Paralelno sa periodičnim i ideološki motivisanim odsustvima iz zvaničnog društvenog sjećanja i udžbenika istorije Krsto Popović je postao integralni dio oralne istorije, odnosno alternativnog sjećanja koje je bilo marginalizovano. Popović predstavlja ne samo jednu od kontroverznijih ličnosti moderne istorije Crne Gore nego su njegov životni put i izbori koje je pravio vremenom postali epitomija crnogorskih podjela, manipulacija i emocijama obojene političke naivnosti.

Interesantno je pratiti kako se ovaj proces konstrukcije istorijske naracije i dizajniranja *odsustva*, odnosno spašavanja onoga što je bilo marginalizovano odvijao tokom kasnih devedesetih godina i početkom dvadeset prvog vijeka. Kraj devedesetih godina bilo je vrijeme kada se u Crnoj Gori publikovalo relativno dosta istorijskog materijala koji je analiziran u okviru suverenističkog diskursa. U ovom naporu da se akademski uokviri politički projekat crnogorske nezavisnosti, koji je decenijama bio marginalizovan i potiskivan u zaborav, dotadašnji dominantni elementi društvenog sjećanja potisnuti su u pozadinu. Revizionizam u istoriji, kao i dizajniranje kolektivnog sjećanja nakon Podgoričke skupštine zamijenio je istovjetan proces nakon 1945 godine.³⁰ Nakon “antibirokratske revolucije” do tada potiskivani diskurs crnogorskog srpstva je iznova zauzeo centralnu poziciju na javnoj sceni. Promjena političkog kursa vladajuće elite u Crnoj Gori nakon 1997. godine bila je tačka u kojoj je dotadašnje odsustvo suverenističke naracije ubrzo postalo dominantni element zvaničnog društvenog sjećanja. Dakle, jedan te isti proces ponavljao se u različitim vremenskim periodima. Ono što se mijenjalo bila je politička klima i nivoi nasilja koji su pratili kreiranje *novih odsustava*. Model je, međutim, ostao nepromijenjen; iako se o njima ili nije govorilo ili su bivala osporavana u stručnoj i popularnoj literaturi, činjenica je da su *odsustva* bila integralni dio društvene svakodnevice u Crnoj Gori. Ona su bila izmještena izvan okvira zvaničnog i formalnog, ali nikada nijesu sasvim zaboravljena.

Ideja o “izmještanju”, odnosno o tišini koja je “odjenuta u riječi” pomaže da shvatimo kako društveno zaboravljanje funkcioniše u velikom broju slučajeva. Naše kognitivne mape ne mogu lako da tolerišu prazninu i kaos, pa potpuno brisanje či-

³⁰ Za detaljniju analizu Podgoričke skupštine vidi: Srda Pavlović, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*. West Lafayette, IN.: Purdue University Press, 2008.

tavih perioda/događaja/ličnosti iz dokumentacije često (ako ne uvijek) prouzrokuje nelagodnost ili sumnjičavost. Suprotno ovome, ponuditi prihvatljivu verziju prošlosti, bez obzira što se isključuju neke centralne komponente, predstavlja siguran način da se ponuđena verzija ne dovede u pitanje sve do onog trenutka kada se društvena situacija drastično ne promijeni. Kada se radi o “zaboravljanju” i “isključivanju” iz naracije onih aktivnosti koje su bile moralno i etički problematične, ova odsustva bivaju više nego nadoknađena alternativnom i moralno prihvatljivom verzijom prošlosti. Koliko je prihvatljiva ova alternativna verzija i na koji način se ona može održati kao dominantna zavisi, čini se, od vjerodostojnosti prezentacije u odnosu na mitove koji su već odavno prihvaćeni od strane zajednice, kao i od sposobnosti da se eliminiše svaka kritika alternativne verzije. Primjer Austrije je dobra ilustracija vitalnosti alternativne verzije prošlosti. Interpretacije uloge Austrije u Drugom svjetskom ratu svode se na priču o žrtvi nesretnih istorijskih okolnosti, i ovaj segment prošlosti analizira se u okvirima viktimologije. Ova alternativna verzija bila je nevjerovatno uspješna uprkos aferama kakva je bila ona sa Kurtom Valdhajmom, na primjer. Zaboravljanje nacističke prošlosti dobro se uklopilo u širu naraciju o propasti Imperije, ali se ovo nije moglo desiti bez pristanka i saradnje spoljašnjeg faktora: Sovjetskog saveza i SAD-a. Paralela može biti povučena i u slučaju Poljske i njenog nepristajanja da prihvati dio odgovornosti za holokaust.

Istorijska naracija u periodu poslije 1995. godine o “tangentialnoj” ulozi Crne Gore u procesu raspada nekadašnje SFRJ, koju nalazimo u nekim udžbenicima i pojedinih stručnim analizama, kao i društveno sjećanje koje se ovom naracijom pokušava kreirati (nova *prisustva* i *odsustva*) može da posluži kao dobra ilustracija “izmještanja” i nuđenja alternativne verzije istorijskog sjećanja. I u slučaju Crne Gore (kao, uostalom, i svih bivših republika SFRJ) saradnja spoljašnjeg faktora bila je neophodna, pa se Međunarodna zajednica potrudila da legitimiše diskurs žrtve nacionalističke politike sjevernog susjeda, koji je ponuđen kao alternativna verzija novije crnogorske istorije. Vidjeti sebe (kolektiv/naciju/državu) kao žrtvu istorije uopšte, a posebno kao žrtvu nacista, diktatora, nacionalista ili vjerskih fanatika, veoma je snažna i privlačna ideja, koja, uz to, konzumentu nudi privid sigurnosti i kreira okvir postojanja koji ne mora uvijek da ima mnogo dodirnih tačaka s realnošću.

Prepoznavanje činjenice da su *odsustva* veoma često rezultat *izmještanja* predstavlja dobru polaznu osnovu za analizu dinamike društvenog zaboravljanja. Tradicionalna kritička analiza društvene konstrukcije znanja pomaže nam da obilježimo postojeće modele pamćenja. Obilježiti detalje određenih naracija, kao i generalnu “strukturu senzibiliteta” u koju se te naracije uklapaju, značajno pomaže da shvatimo kako je moguće da neke od alternativnih verzija prošlosti nikada nijesu zaživjele.³¹ Ono što je važno imati na umu jeste da suprotstavljati se *odsustvu* tako što će se kreirati i obogaćivati informaciona baza koja će govoriti o tom i takvom odsustvu predstavlja samo početnu fazu. Drugim riječima, ovim se jedino kreira *moгуćnost* promjene u okviru kolektivnog sjećanja. Iskorištavanje te mogućnosti predstavlja teži dio posla, jer re-kreiranje naracije na osnovu novih izvora (informacione baze) mora zadovoljiti najmanje dva kriterijuma. Prvo, ono mora biti uvjerljivo na emotivnom i kognitivnom nivou. Drugo, ono mora kreirati potrebu da se zajednica sjeća onoga čega se ranije nije sjećala. Ovaj posao je težak ne samo zato što zahtijeva dobro poznavanje i razumijevanje korijena i istorijata specifičnog procesa zaboravljanja nego i zato što je ono što se konstruiše novom naracijom manje stvarno i mjerljivo nego pređašnje znanje ili njegovi fizički markeri. Da bi se opravdali novi načini sjećanja, bilo na moralnoj, intelektualnoj ili na emotivnoj osnovi, često se moraju marginalizovati ili potcijeniti neke od veoma važnih kulturnih vrijednosti i vjerovanja. Naravno, kreiranje novih načina sjećanja može biti (a često i jeste) eksplicitno politička aktivnost. Politički motivisani projekti konstrukcije sjećanja nose u sebi određene rizike. Ovo je posebno očigledno u slučajevima kada su takvi projekti povezani sa procesom rekreiranja i razvoja kolektivnog identiteta. Jedan od značajnih rizika jeste pročišćavanje arhiva o prošlim dešavanjima i selekcija konstruktivnih elemenata alternativne istorijske naracije kako bi se postigla što veća inspirativna vrijednost novih realnosti prošlosti.

Po svim ovim linijama, mnogi od osnovnih principa koji uređuju život zajednice mogu biti dovedeni u pitanje. S obzirom da sjećanje pomaže da se održi društveni identitet i poredak, boriti se protiv zaborava često predstavlja izazov i za poredak i za uspostavljeni društveni identitet. Ovo su neki od razloga za značajan otpor čak i onda (ili posebno onda) kada je dozvoljeno da se nova “infrastruktura” sjeća-

³¹ Termin “struktura senzibiliteta” (*structure of sensibility*) pozajmljen je od Rejmonda Vilijsa. Njegove ideje o kulturi značajno su utjecale na formiranje mojeg viđenja ove tematike. Vidi: Raymond Williams, *Culture and Society*. London, Chatto and Windus, 1958; *The Long Revolution*. London, Chatto and Windus, 1961; *The Country and the City*. London, Chatto and Windus, 1973. Takođe vidi: Paul Jones, *Raymond Williams’s Sociology of Culture: A Critical Reconstruction*. London: Palgrave, 2004; J.E.T. Ethridge, *Raymond Williams: Making Connections*. New York: Routledge, 1994.

nja konstruiše. Ovdje je važno napomenuti da društveni zaborav može biti, i često jeste, viđen kao potreban i poželjan. Osim veoma uopštene ideje da prevelika briga za prošlost može biti kontraproduktivna za zdravlje kolektiva, postoje drugi specifičniji i kulturno konstruisani principi koji zaborav uokviruju na pozitivan način. Ranije pomenuta naracija o pomirenju i evropskim integracijama u Crnoj Gori odličan je primjer ovog pozitivnog viđenja zaborava. Insistiranje na tome da se treba okrenuti budućnosti, a prošlost istorizovati kako ne bi predstavljala teret za društveni napredak, predstavljaju model pozitivne prezentacije zaborava, odnosno promocije zaborava kao vrline.

Ideja o tome da često treba da *oprostimo, ali ne i da zaboravimo* namah zvuči kao pravilo o tome kako se treba odnositi prema prošlosti. Međutim, praktične primjene ove ideje često zamagljuju liniju koja razdvaja opraštanje od zaborava. Kada je, kao tek izabrani predsjednik Česke, Vaclav Havel apelovao na svoje sugrađane da jedni drugima “ne iskopavaju prljavštinu” iz prošlosti, on je podržao ovaj apel moralno utemeljenim priznanjem da je i on odgovoran za nedjela komunističkog režima. Zarad društvenog mira, tvrdio je Havel, ljudi treba da prepoznaju sopstvenu odgovornost i da istovremeno oprostite drugima. U tadašnjoj situaciji Havelov glas je predstavljao racionalnost i moralnost stopljene u leguru. Ipak, on je ovim aktom istovremeno učutkivao one koji su željeli da kreiraju detaljni dokumentacioni centar o događanjima iz bliske prošlosti.

Zaboraviti, ali ne i oprostiti mnogo je prisutnija strategija u centralnoj i istočnoj Evropi nakon pada Berlinskog zida. Paralelno sa širokim i raznorodnim naporima da se od zaborava spase sjećanja učutkana od strane režima odvija se temeljan i veoma obiman posao na brisanju očiglednih tragova komunističke prošlosti iz javne sfere. Preimenovanje ulica i trgova, pa i čitavih gradova nerijetko je značilo vraćanje na originalne nazive. Često je, međutim, to bila prilika da se omrzuta simbolička starog svijeta iz perioda poslije 1989. godine zamijeni referencama iz alternativne istorijske naracije. Sličan proces društvenog inženjeringa zaborava može se pratiti u mnogim zemljama, od bivše Istočne Njemačke preko država nastalih raspadom bivše SFRJ. Crna Gora je, takođe, integralni dio ovog procesa.

Imajući u vidu brzinu kojom se najveći dio “infrastrukture” sjećanja mijenja ili sasvim uništava u zemljama u tranziciji, uspjeh ovog poduhvata još nije potpuno osiguran. Da bi društveni zaborav postao integralni dio svakodnevice određenog kolektiva, nije dovoljno da sa horizonta nestanu samo najočigledniji tragovi prošlosti. Potrebno je mnogo više. Naravno, ono što se postiglo više je nego očigledno: postalo je praktično nemoguće da se obilježava prošlost koja je sada *izmještena*. U ovom pogledu, napori u zemljama centralne, istočne i jugoistočne Evrope nijesu izuzetni, već potvrđuju univerzalnu funkcionalnost modela konstrukcije kolektivnog zabora-

va. Kao što se poziv za sjećanje često oslanja na moralne principe pravde, tako se i poziv na zaborav često oslanja na osjećaj istorijske korektnosti. Kada se od nas traži da se nečega ne sjećamo, odnosno da zaboravimo, od nas se, u suštini, traži da **ne poštujemo** i **ne obilježavamo** određeni događaj, ljude ili čitave istorijske periode. Ono što je obično u pitanju jeste da li individua, grupa, ili pokret **zaslužuju** da budu zapamćeni. Zaboraviti ideološki problematičnu prošlost pojava je koja se može detektovati širom svijeta. Ono što je značajno, bez obzira kako to vidimo u datom političkom trenutku, jeste da **odsustva** mogu da ožive namah. Politički, ideološki, ali i širi kulturni faktori igraju značajnu ulogu u ovom procesu oživljavanja, pa se analiza procesa društvenog zaborava treba započeti dešifrovanjem svih ovih faktora ■

PRICE LIST OF MEMORIES – HISTORICAL REVISIONISM IN FORMER YUGOSLAVIA

Srđa Pavlović

Summary

This paper analyzes the tensed and sometimes problematic relationship between the collective and individual memory, on the one hand, and the discipline of history that we teach and study at universities, on the other. Adopting and applying theoretical frameworks and methodological tools of history, sociology, anthropology, and cultural studies as well as the sub-discipline of mnemohistory, the autor is defining the process of constructing and re-constructing collective memory and is elaborating on the categories of *presence* and *absence* within an official historical narrative. Furthermore, the concepts of “truth” and “memory” itself are treated as unstable and destabilizing. Since the past is always presented through the narrative, contesting it means struggling over the issue of representation. With this in mind, our understanding of the past has strategic, political, and ethical consequences for our present ■

(Summary translated by author)